

МОРАЛЬНО-ЕСТЕТИЧНІ ПОЧУТТЯ ЯК ПРОВІДНА СКЛАДОВА ЕМОЦІЙНО-ПОЧУТТЄВОЇ СФЕРИ МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ

Особливим періодом у житті людини є молодший шкільний вік, адже саме в цей час відбувається інтенсивне формування основних якостей та властивостей особистості.

«Дитячі роки, – писав В. Сухомлинський, – той вік, який ми вважаємо віком безтурботної радості, гри, казки, – це джерела життєвого ідеалу... Від того, що відкрилося дитині в навколишньому світі в роки дитинства, що викликало її подив і захоплення, що обурило й примусило плакати не від особистої образи, а від переживання за долі інших людей, – від цього залежить, яким громадянином буде наш вихованець» [5, 220].

Цей вік можна розглядати як сензитивний період розвитку всіх процесів пізнання. Такі властивості психіки молодших школярів, як піддатливість, пластичність, чутливість нервової системи створюють сприятливі умови для морально-естетичного розвитку особистості та продовження цієї роботи у наступних класах.

Молодший шкільний вік характеризується як етап важливих змін у житті дитини, коли найактивніше можуть розвиватися соціально значущі якості особистості, це період підвищеної емоційності, вразливості.

На багатогранність уяви, допитливість, розкутість та свіжість сприймання молодших школярів вказують у своїх дослідженнях Б. Братусь, А. Липкіна, І. Мар'єнко, В. Павленко, А. Савченко, І. Сингаївська та ін.

Особливості формування емоційно-почуттєвої сфери молодших школярів в цілому продовжують досліджувати українські вчені-педагоги В. Киричок, В. Клименко, О. Кононко, К. Чорна та ін.

Емоційна сфера дитини надзвичайно чутлива та тонка. Вона вібрує ніби музичний інструмент, відтворюючи різні прояви людської душі: радість, сум, тривогу, захоплення, пригніченість тощо. Якщо доросла людина якоюсь мірою може регулювати свій душевний стан, то дитина навпаки, не маючи належного емоційного досвіду часто потрапляє в бурхливий потік різних психічних змін, що відбуваються у її внутрішньому світі. Вони сприймаються досить боляче, гірко, принизливо.

Розглядаючи цю проблему, як одну з провідних, В. Сухомлинський писав: «...роки ідуть на те, щоб навчати і вчителів і батьків бути чутливими до переживань дітей. Зрозуміти дитяче почуття – значить підійти до дитини по-людському, принести їй спокій, розсіяти тривогу, навчити її бути доброю й чуйною. Дитина, відчувши, що старші зрозуміли її душевний стан, стає м'якою, чутливою до добра. Те, що я називаю виховуваністю, є відповіддю дитини на наше вміння зрозуміти її стан. Якщо ж старші, не розуміючи дитини, байдужі до її душевних порухів, часом бур і ураганів, – дитина стає жорстокою, озлоблюється, вона може навмисне робити зло» [5, 225].

Молодші школярі – це діти 6-10 років. Саме в цьому віці, у зв'язку з

появою нових обов'язків перед колективом, суспільством, відбувається перебудова системи міжособистісних стосунків, їх зміст та форма значною мірою залежать від раніше сформованої готовності до співробітництва хлопчиків і дівчаток, власного досвіду спілкування з ровесниками і дорослими своєї та протилежної статі.

Отож виникає ряд нових психологічних новоутворень, почуття обов'язку, відповідальності, здатність планувати свої дії, критично оцінювати власні вчинки, важливих для встановлення гармонійних стосунків з навколишніми та самовиховання. Проте в цьому віці спостерігається і деяке зміщення уявлень щодо статевих ролей у суспільстві й сім'ї.

Л. Виготський вказував, що вже 6-7 літні малюки досить добре усвідомлюють свої переживання, а надто ті, що зумовлені оцінкою дорослого. Саме такі переживання нерідко провокують зміни в поведінці дітей.

Молодші школярі відчувають тонко і гостро і обман, і виявлення великого глибокого і доброзичливого почуття, піднесення або радості чи страждання. Свої емоційні переживання дитина, як правило, передає вербально (я радію, я сумую тощо). Вона немовби відсторонює від себе власні емоції, почуття, психічні стани, аби спрямувати на них думку, побачити себе збоку. Емоційно-чуттєва сфера владарює над усіма іншими сторонами життя людини, надає їм свого забарвлення та виразності. Зовнішнє відтворення почуттів учнів початкових класів має безпосередній та бурхливий характер.

Добрі почуття, емоційна культура, чуттєвість до навколишнього світу – це сфера людяності. Якщо добрі почуття не виховані в дитинстві – їх ніколи не виховаєш, тому що суто людське стверджується в душі одночасно з пізнанням перших і найважливіших істин, одночасно з переживаннями і відчуттям найтонших відтінків рідного слова. У роки раннього дитинства дитина повинна пройти емоційну школу – школу виховання добрих почуттів.

Дитина відчуває і мислить не так, як дорослий. Діти живуть своїми уявленнями про добро і зло, про честь і безчестя, про людську гідність; у них свої критерії краси, у них навіть своє вимірювання часу: в роки дитинства день здається роком, а рік – вічністю. Нерідко слова і вчинки дітей здаються нам дивними, нелогічними, а поведінка – незрозумілою.

«Не знаючи всієї складності емоційної сфери, – стверджує І. Бех, – ми культивуємо у вихованця позицію, за якої він не є господарем власних переживань, а отже і власних дій» [1, 269].

На наш погляд, знання особливостей сформованості на даному етапі (молодший шкільний вік) емоційно-почуттєвої сфери є неодмінним чинником морально-естетичного виховання. Отож, **мета** статті характеризувати основні, найбільш значущі вияви духовного світу дитини, її психіки, власне гама дитячих почуттів.

Дійсно, почуття, як продукт роботи розуму дитини, є прямим відображенням її поведінки. Чисті, радісні почуття, спрямовані на сприймання життя у всій його красі, притаманні дитячій душі, є найкращим

свідченням правильності виховання духовної високогуманної особистості.

Так, почуття власної гідності виникає тоді, коли дитина відчуває свою особисту цінність, любить своє власне життя. Усвідомлюючи, що вона приносить певну користь, вмє щось робити добре, контролювати свої дії, поведінку, дитяча особистість прагне до самовдосконалення, у неї з'являється повага до самої себе, віра у власні сили. Дитина з високим почуттям власної гідності орієнтується на тип поведінки, який може бути виражений так: «Я це теж можу зробити, якщо інші змогли». Дитина зі знизеним почуттям власної гідності думає: «Я ніколи не зможу це зробити». Такі діти особливо відчують різні негативні оцінки їх діяльності. Вони можуть ззовні не реагувати на зауваження, та насправді це їх дуже зачіпає. Якщо така дитина зробила щось добре, чудово виконала якусь роботу, а на це ніхто не звернув уваги, то вона відчувається ображеною. Якщо ж до цього ще й принижується її особистість, то за таких умов у неї може розвинути надзвичайно небезпечний процес накопичення «сили помсти», потенціалу недобррозичливості до навколишніх, що залишається найчастіше на все життя.

Від стану розвитку почуття власної гідності, гордості за свої досягнення залежить розвиток почуття обов'язку. У дітей молодшого шкільного віку це почуття (обов'язку) розуміється як необхідність дотримання обіцянок, що даються дорослим, визначається прагнення бути «ще кращим». Проте виконання їх часто порушується, особливо хлопчиками. Пояснюється ця ситуація невмінням дітей упродовж тривалого часу зберігати інформацію, не сформованістю довільності дій, а також небажанням, особливо тоді, коли виконання певної обіцянки, доручення потребує значних зусиль (у таких випадках діти погоджуються з дорослими, що вони ще «малі», але добре пам'ятають про обіцянки, які не виконали). Після чергових нагадувань дорослих діти визнають свої помилки і прагнуть самостійно усунути їх, проте часто роблять це поспіхом.

На думку В. Сухомлинського, центральним утворенням у свідомості дитини, яке становить стрижень її духовної суті, внутрішній механізм, що детермінує напрям становлення індивіда як особистості, зокрема, становлення його моральності, є совість. Совість – причина, а водночас і наслідок тієї «внутрішньої роботи духу», яка породжує такий реальний і діловий вияв совісті, як почуття сорому. Це почуття у його розвиненій формі – безумовно, суттєвий критерій, показник сформованості у дитини відповідальності за власну поведінку, вчинки – за всі наслідки того, що і як вона робить [5].

Совість і почуття сорому є своєрідними і надійними гарантіями відповідальності та обов'язку, оскільки вони – як «голос внутрішнього «Я»» – невідступно спонукають учня до самоконтролю, мотивують потребу оцінити свої вчинки та якості ніби від власного імені. Це свого роду внутрішній цензор.

Почуття сорому в учнів початкових класів виникає не лише від прямого впливу дорослого (так, як це відбувається в дошкільному віці), але і

в тих випадках, коли учень сам розуміє, що вчинив неправильно, відступив від позитивного оцінювання зразка. Відповідно й почуття гордості в молодшого школяра з'являється не лише тоді, коли дорослий схвалив його дії, а і внаслідок «примірювання» своєї поведінки до загальноприйнятих ціннісних орієнтацій, розуміння, що тотожність з ними дає йому підставу гордитися собою. Вихованець починає усвідомлювати, що він може стати розвиненою особистістю лише через свої добродійні вчинки. Вправляючись у них, він переконується, що ніякого власного особистісного розвитку без значущого іншого не може бути, так само як його не може бути поза значущістю себе для іншого. Тепер моральна поведінка дитини будується з урахуванням можливих впливів її на інших людей. І що важливо – оцінка вихованцем себе як особистості відбувається не лише з огляду на те, що означає та чи інша якість для нього, а й що вона може означати для інших. Тобто, дитина має навчитися відчувати людину. Оцінки дій, вчинків, результатів діяльності – ефективний засіб впливу на формування особистості дитини. Завдяки оцінним судженням (власних та дорослих) дитина усвідомлює що добре, а що погано. У молодших школярів уже сформовані певні уявлення про допомогу і співчуття, але вони не вміють виявляти свої почуття. Допомога нерідко виглядає «ведмежою послугою», а співчуття можуть сприйматися навколишніми як докучливість, що призводить до образ та конфліктів.

Важливою здібністю учнів початкових класів є співпереживання (емпатія), – це переживання суб'єктом подібної емоції з об'єктом емпатії, тобто спрямоване на себе.

Л. Виговська визначила рівні емпатії молодших школярів, а саме:

- перший рівень (квазіемпатійне ставлення) – прояв байдужості, агресії, злості, роздратування тощо;
- другий рівень – пасивне, негативно-нестійке емпатійне ставлення (співпереживання об'єктові емпатії);
- третій рівень – пасивне, позитивно-нестійке ставлення (співчуття об'єктові емпатії);
- четвертий рівень – дійове, позитивно-нестійке емпатійне ставлення (вияв внутрішньої співдії або ж реальної, однак не на шкоду собі, а також під впливом інших мотивів);
- п'ятий рівень – дійове, позитивно-стійке ставлення. Воно відповідає вияву реального сприяння (включаючи допомогу на шкоду собі) в уявлюваних емпатогенних ситуаціях [2].

Молодший школяр намагається ототожнити (ідентифікувати) себе з кимось або чимось, головним чином співвідносити себе з дорослими. На виконання цієї мети він «вмикає» свої різноманітні емоційні стани: співчуття, жалісливість, співрадість. В період молодшого шкільного віку дитина переживає і співпереживає напрочуд відверто. Безпосередні й відверті його радість, сміх, сльози, здивування, сум.

Оцінювати себе, власні естетичні переживання та вияви психіки інших людей допомагає сміх. Почуття гумору, сміх із себе – форма руйнування

ілюзій щодо самого себе. Зруйнована ілюзія дає дитині свободу і вона бачить себе такою, якою є насправді. Почуття гумору, на жаль, не всім притаманне; багато дітей позбавлені його зовсім (ні не від природи, а від хибного виховання) або відчують його не відразу. Сміх – це зовнішнє вираження почуття гумору, він убиває монотонність, дарує розкутість, об'єднує дітей.

У сучасному житті досить часто спостерігається жорстокість, невміння відчувати чуже горе, біль, біду тощо. Існує поширена точка зору, що сучасні діти злі навіть жорстокі у ставленні до тварин. Однак, ще В. Сухомлинський стверджував: «Мене дуже хвилювала байдужість окремих дітей до живого і прекрасного в оточуючому світі, бентежили вчинки, що свідчать про незрозумілу, з першого погляду, дитячу жорстокість». «Я пригадував сотні відповідей хлоп'ят на питання: «Якою людиною тобі хочеться стати? « – «Сильною, хороброю, мужньою, безстрашною...» І ніхто не сказав : доброю. Чому доброта не ставиться в один ряд з такими доблестями як мужність і хоробрість? Чому хлопчики навіть соромляться своєї доброти? Адже без доброти – істинного тепла серця, яке одна людина віддає іншій, – неможлива душевна краса. без доброти людина перетворюється в розумну тварину, колектив – у стадо» [5, 55]. Дійсно, байдужість з якою дитина поводить з «нашими меншими братами» вражає. Однак у багатьох випадках жорстокість є не що інше, як відсутність розуміння дітьми своїх вчинків. Цікавість дитини, що бажає «розібрати» все на «шматки», аби подивитися що там всередині, поєднуючись з дитячою безтурботністю, приводить до проявів, які ми розцінюємо як бездушність, жорстокість. Дитина не завжди має на меті злі наміри, а може діяти несвідомо, не уявляти, до чого можуть призвести її дії. «Світлий дитячий демократизм не знає ієрархії», – писав Я. Корчак . «Раніш часу дитину заставляє сумувати піт кріпака і голодний ровесник, зла доля Савраски і зарізаної курки. Близькі йому собака і пташка, рівня – метелик і квітка, в камінчику і ракушці вона бачить брата. Чужа зверхності вискочки, дитина не знає, що душа тільки у людини» [4, 271].

Особливе місце серед дитячих почуттів займає страх. Страх – передчуття страждання або болю. Страждають не тільки дорослі, а й діти, наприклад від страху за щось скоєне ними, що погано вивчили урок, запізнилися до школи, зіпсували одяг та ін. Дуже типовими є випадки, коли дорослі починають впадати у відчай в будь-якій ситуації, що загрожує, на їх думку, дитині. Така поведінка дорослих призводить дитину до стану тривоги і страху. Наприклад, будь-який життєвий епізод, який при правильному ставленні пройшов би безслідно, перетворюється дорослими в грізну подію і може мати важкі наслідки. Звісно існують й інші форми страху що не є морально-естетичним почуттям. Від них (форм) принципово відрізняється страх за інших, коли самій дитині нічого не загрожує, але вона переживає страх за тих, кого любить. Такого роду страх є особливою формою співчуття, його вияв у дитини свідчить про здатність співпереживати.

Значний вплив на розвиток почуттів і емоцій особистості учня має його статус в колективі однолітків. Від цього залежить наскільки дитина відчуває себе впевненим, задоволеним, в якій мірі вона засвоює норми суспільної

поведінки. О.Коберник наголошує, що «емоційне благополуччя або самопочуття учня класу залежить не тільки від того, скільки однокласників симпатизують йому, хочуть з ним спілкуватися, а й від того, наскільки взаємні ці симпатії чи прагнення до спілкування. З другого боку, самопочуття школяра погіршується від низького статусу, а ще більше тоді, коли почуття антипатії до окремих ровесників взаємне. Звідси висновок: чим більше взаємних симпатій і менше взаємних антипатій у класному колективі, тим краще самопочуття всіх учнів, сприятливіший психологічний клімат для їхнього повноцінного розвитку» [3, 70]. Так, діти з низьким рівнем популярності, не сподіваючись на співчуття і допомогу з боку товаришів, нерідко стають замкнутими, егоїстичними. Діти з особливо високим рівнем популярності можуть виділятися самовпевненістю, зазнайством. В початкових класах розвиваються почуття самоствердження, самолюбства. Одним з виявів цих почуттів – прагнення дітей виконувати головні ролі під час ігор, показово, що діти не хочуть брати на себе ролі дітей, їх приваблює роль дорослого, сильного й авторитетного.

Молодші школярі часто не розрізняють понять «друг» і «товариш». Почуття товариськості, що виявляється у взаємодопомозі, солідарності, доброзичливості, довірі один до одного, у них виникає легко. Найчастіше товариськість у дітей з'являється під ігор чи будь-яких спільних занять, наприклад, завдяки тому, що вони сидять за однією партою, разом граються, мають однакові захоплення. Така товариськість нестійка, так само просто руйнується, але найчастіше діти це сприймають безболісно і швидко знаходять собі нових приятелів.

Дружба характеризує стосунки, які близькі до товариських, але є більш індивідуальними і вибірковими. Вона виникає за близького спілкування, спільної діяльності, спільності інтересів, нахилів, поглядів і світосприймання. Зміст і функції дружби суттєво змінюються з віком. Дитячу дружбу характеризує емоційна прихильність. З віком дитини вибірковість і стійкість дружніх стосунків зростає.

Передумовою виховання та прояву почуття милосердя є чуйність – здатність до переживання, хвилювання, вміння поділити чужі радощі, горе та біль. Особливістю дитячого милосердя є щире співчуття, бажання допомогти, принести радість не лише рідним й близьким людям, а всім, хто потребує підтримки й співчуття.

Разом із вихованням гуманістичної спрямованості на людину, праця і трудова діяльність мають бути основою моральності. Звичайно дорослому досить легко викликати в учнів початкових класів бажання працювати. Це пояснюється прагненням дітей до активної практичної діяльності, копіювання дорослих та підвищеною емоційністю. Неправильно думати, що учням молодшого шкільного віку не варто говорити про високі цілі їх праці. Навпаки, усвідомлення дітьми високих, суспільно значущих результатів праці, емоційне захоплення ними визначає своєрідність почуттів, що виникають внаслідок активного включення школярів до різних видів праці.

Займаючись будь-якою серйозною справою, дитина обігрує її, наслідуючи дорослих. Однак їй подобається це лише тоді, коли обігрується дійсно потрібна справа, коли до цього серйозно ставляться дорослі (батьки, вчитель), тим більше якщо вони й самі беруть участь у праці дитини. Але дорослі не повинні перегравати. Цю фальш діти відчувають гостро. У таких випадках учні відчувають, що їх праця є не потрібною.

Діти молодшого шкільного віку відрізняються безпосередністю. Їх почуття, ставлення до трудової діяльності виявляється досить легко: в мові, міміці, рухах. Одразу видно, як дитина сприйняла пропозицію попрацювати (чи швидко покинула гру, чи посміхається, радиться з чого починати роботу).

На наш погляд, головною працею молодших школярів, що забирає у них багато часу та сил є навчання.

Навчаючись, дитина формується як трудівник. Розповідаючи про досягнення учнів на уроці, педагог показує кращі роботи, хвалить гарні відповіді, що здійснює значний вплив на особливості почуттів дітей. Позитивну оцінку своєї праці учень ототожнює з позитивною оцінкою себе самого (так розуміє це і весь клас в цілому).

Надзвичайно багатогранним за своїм змістом є почуття патріотизму. Це й любов до рідної землі, і гордість за свій народ, і відчуття своєї невіддільності від Батьківщини, і бажання збільшувати багатство і могутність своєї держави.

Почуття патріотизму виявляється і в любові до природи рідного краю. Ріка, ліс, поле, квіти, дерева, все різнобарв'я і розмаїття природного середовища насичує світ дитини, оживає в йому. Від першого загального сприйняття учень переходить до конкретизації – у нього з'являються улюблені місця, стежини в лісі, місце для риболовлі біля річки. Це робить ліс, поле, річку своїми, рідними. Спілкуючись з природою, осягаючи прекрасне, діти є не лише пасивними спостерігачами, але й активними творцями. Діти саджають квіти і дерева, доглядають за ними, виготовляють годівнички для птахів, підгодовують їх взимку, вчать бачити й розуміти красу. Саме в ставленні й любові до природи рідного краю виявляється почуття прекрасного, почуття радості й оптимізму. В душі дитини не залишається місця злу, жорстокості. «Життя переконало мене, – говорив В. Сухомлинський, – що якщо дитина виростила троянду для того, щоб милуватися її красою, якщо єдиною нагородою за працю стала насолода красою і творіння цієї краси для щастя і радості іншої людини, – вона не спроможна на зло, підлість, цинізм, безсердечність» [5, 211]. Ці мудрі слова великого педагога актуальні й нині. Дійсно, одного бажання зрозуміти емоції та почуття учня замало. Дитині може здатися кощунством безцеремонне втручання у світ її переживань.

Отже, можемо зробити **висновок** про те, що емоційно-почуттєва сфера молодших школярів характеризується, з одного боку, вразливістю, довірливістю, безпосередністю, схильністю до впливу авторитетів дорослих і

ровесників, більш довільним, порівняно з дошкільниками, характером уяви, а з іншого, – новим рівнем сприймання себе як громадянина, члена суспільства з його взаєминами співробітництва і взаємодопомоги, з його соціальними вимогами та морально-естетичними цінностями. До емоційно-почуттєвої сфери молодшого школяра належать, зокрема, морально-естетичні почуття: доброти, співчуття, гумору, сорому, чуйності, вдячності, товариськості та складні і багатогранні почуття: людяності, прекрасного, патріотизму, милосердя, власної гідності, справедливості, безкорисливості та ін. Знання особливостей емоційно-почуттєвої сфери забезпечує ефективність використання творів фольклору, зокрема українських народних казок, в процесі виховання морально-естетичних почуттів учнів молодшого шкільного віку.

Ми вважаємо, що завдяки пластичності, чутливості, піддатливості нервової системи, молодший шкільний вік – це надзвичайно сприятливий період щодо формування морально-естетичних почуттів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Бех І. Виховання особистості: У 2 кн. Кн. 1. Особистісно-орієнтований підхід: теоретико-технологічні засади. – К.: Либідь, 2003. – 280 с.
2. Виговська Л. Формування в молодших школярів емпатійного ставлення до однокласників // Психологія: респ. наук. метод. зб. – Вип. 38. – К., 1992.
3. Коберник О. Теорія і методика психолого-педагогічного проектування виховного процесу в школі: Навч.-метод. посіб. – К.: Наук. світ, 2001. – 182 с.
4. Корчак Я Избранные педагогические произведения. – М.: Просвещение, 1966. – С. 271.
5. Сухомлинський В. Серце віддаю дітям // Вибрані твори. У 5-ти томах. – К.: Рад. шк., 1976. – Т. 3. – 670 с.